

Unkarin etymologistiset sanakirjat

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. Készült A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében; főszerkesztő LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő RÉDEI KÁROLY. II: H—M. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. Sivut 233—456.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Készült A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és Az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. magyar nyelvészeti tanszékének közös munkájaként. Főszerkesztő BENKŐ LORÁND, szerkesztők KISS LAJOS, PAPP LÁSZLÓ. I: A—Gy; II: H—O. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, 1971. I 144 + I 112 s.

Virittäjässä 1968 (s. 413—414) esiteltiin lyhyesti unkarin sanaston suomalais-ugrilaisia aineksia käsittelevän sanakirjan ensimmäinen osa, joka oli ilmestynyt v. 1967 ja käsitti aakkosvälin *a—gy*. Professori György Lakó työryhmineen (Károly Rédei, István Erdélyi, János Gulya, Éva K. Sal, Edit Vértes) on sen jälkeen toiminut ripeästi: jo v. 1971 tuli julki sanakirjan toinen osa, jossa edetään *h*-alkuisista sanoista *m*-alkuisiin saakka. Ajantasainen kokonaiskuva unkarin suomalais-ugrilaisesta sanastoperinnöstä alkaa siten hahmottua; käsittelemättä on enää noin kolmannes aineistosta (aakkosväli *n—zs*, III osa) ja lisäksi ne yleisesti suomalais-ugrilaisiksi peruksi oletetut unkarin sanat, joiden sm.-ugr. etymologia on nykyisen

tutkimuksen mukaan torjuttava (erityinen liiteosa).

»A magyar szókészlet finnugor elemei»-teoksen (seuraavassa: FgrE) ansiot korostuvat II osassa entistäkin selvemmin. Teoksen sana-artikkelien rakenne on kiinteä ja yhdenmukainen. Artikkelin alussa mainitaan käsiteltävänä olevan unkarin sanan tärkeimmät merkitykset, kirjalliset ensiesiintymät ja esimerkkejä sanan tavallisimmista johdoksista; sen jälkeen esitellään luettelomaisesti oletetut sukukieliset vastineet merkityksineen ja tärkeimpine murretoisintoineen. Jokaiseen artikkeliin kuuluu lisäksi etymologian yksityiskohtia punnitseva esitys ja bibliografinen katsaus sanan tutkimushistoriaan, usein Sajnovicsista ja Gyarmathista alkaen. Etymologian detaljeja selviteltäessä artikkeleita tavallisesti laajennetaan tiiviiksi pienoistutkielmiksi: tarkattavana on sanan ja sen vastineiden todennäköinen merkityksenkehitys, usein myös äännekehitys eri kielissä, ja lukijan avuksi selvitetään, mikä kulloisessakin vastineessa on vartaloa, mikä johdinainesta. Vaihtoehtoisia selitysmahdollisuuksia puntaroidaan huolellisesti vastakkain, ja kirjallisuudessa esitetyt mutta epätodennäköisiksi katsottavat oletukset käsiteltävän sanan historiasta hylätään lyhyesti perustellen. Melkein aina esitetään myös rekonstruoitu ugrilainen, suomalais-ugrilainen tai urallilainen lähtömuoto. — Seuraavassa muutamia huomioita, jotka pohjautuvat sekä I että II osaan.

Teoksen suppeasanaisten selvitysten taakaa kuultaa usein selvä kannanotto eräisiin suomalais-ugrilaisen kielihistorian kiistakysymyksiin. Kantaa on eri yhteyksissä jouduttu ottamaan mm. oletettuihin alku-unkarilais-permiläisiin kosketuksiin. Useimmiten asenne on torjua; niinpä sananalkuiset soinnilliset *b* ja *d* selitetään tervejärkisesti toisen tavun soinnillisen konsonantin aiheuttamaksi omintakeiseksi assimiloitumaksi sellaisissa mahdollisesti tai todennäköisesti suomalais-ugrilaisissa perintösanoissa kuin *bal* 'vasen', *bél* 'suoli, sisus', *berék* 'lehto, pensaikko; suoniitty', *bérke* 'puun silmu; pensaikko', *bíz* 'luottaa, uskoa', *bog* 'solmu; pakka, muhkura', *bogyó* 'marja', *bonyolódik* 'sotkeutua, hämääntyä', *bör* 'nahka, iho; kuori', *bújik* ~ *búvik* 'ryömiä, piiloutua', *buzog* 'kuohua; innostua', *dagad* 'paisua', *daru* 'kurki', *dob* 'heittää; lyödä', *domb* 'kukku-la', *dorgál* 'torua', *dug* 'sulloa, pistää, kätkeä'. Perin vaikea näissä tapauksissa olisi olettaa permiläisissä kielissä ilmenevän samantapaisen soinnillistumisen vaikutusta jo siitäkin syystä, että unkarin *b-*, *d-*alkuisilla sanoilla ei yleensä ole *b-*, *d-*alkuisia vastineita perm. taholla: edellä mainituista 17 sanasta on permiläisissä kielissä ylipäättään mahdollinen vastine vain yhdeksällä; näistä viiden vastine on sillä taholla *p-* tai *t-*alkuinen, ja jäljelle jäävistä neljästä yhdistelmästä (*bíz-* ~ votj. *baz-*, *bog* ~ syrj. *bugyl*, *bonyolódik* ~ votj. *bin-*, *dagad* ~ syrj. *dundini*) on kolme (*bíz-*, *bonyolódik*, *dagad*) ensi tavun vokaaalien tai vartalokonsonantiston huonon vastaavuuden takia aivan epävarmoja. Silti ei teoksessa haluta kokonaan kieltää alku-unkarilais-permiläisten kosketusten mahdollisuutta. Muutamien etymologioiden yhteydessä viitataan näet siihen, että unkarin sanan ja sen permiläisten vastineiden äännevastaavuus ei selity luontevasti yhteisestä sm.-ugr. lähtömuodosta käsin ja pañee siksi olettamaan unkarin sanan varhaista lainautumista perm. taholta. Kyseisiä ongelmallisia sanoja ovat ensiksikin *ezüst* 'hopea' (~ syrj. *ez-išt*, votj. *azves* id.) ja *küszöb* 'kynnys' (~ syrj.

kosp 'väli', votj. *kusišp* id., *oškusišp* 'oven kynnys'). Kolmas on *kényér* 'leipä' (~ votj. *kenjyr*, *kenjyr* 'suurimo, ryyni'); unk. *ny* ei selity oletettavan alkup. **η*:n jatkajaksi mutta selittyväksi FgrE:n mukaan esiperm. **η*:n substituutioksi vaiheessa, jolloin sm.-ugr. **η* jo > alku-unk. **γ*, **ηk*. Neljäntenä permiläislähtöisenä aineksena mainitaan vielä alkuaan oletettavasti 'kymmentä' merkinnyt *-nc*-loppu numeraaleissa *kilenc* '9' ja *harminc* '30' (~ syrj. *-miš* '10' [yhdyssanoissa], votj. *támis* '8', *ukmjs* '9'). Permiläisen alkuperän perusteluna on tällä kertaa mm. se, ettei sm.-ugr. kantakieli ole tuntenut kymmenjärjestelmää. Sitovalta tämä perustelu ei kylläkään tunnu; samaan vedoten voitaisiin kai torjua myös 'kymmentä' merkitsevien lapin, tšeremissin ja vogulin sanojen (1p. *loge*, tšer. *lu*, *lü*, vog. *adβ*, *loβ*) yhteys, jota ei kukaan liene asettanut kyseenalaiseksi. Olennaisempia tuntuvat tässäkin tapauksessa olevan äänteelliset vaikeudet: yhteisestä sm.-ugr. lähtömuodosta ei perm. ja unk. aineksia ole helppo johtaa. Johtelua ei tosin suuresti helpota unk. aineksen olettaminen permiläislähtöiseksi-kään, ja siksi tekee mieli epäillä koko yhdistelmän paikkansapitävyyttä.

Toinen tuttu kiistakysymys on se, onko alkup. sananalkuinen *k* muuttunut unkarissa takavokaaalin edellä *h*:ksi poikkeuksetta (vrt. **kota* > unk. *ház*) vai onko alkuperäiskannasta jäänyt joitakin, ehkä varhaisiin murre-eroihin perustuvia säilymiä. *k-*:n mahdollisen säilymisen perusteluksi on kaikkiaan voitu esittää varsin vähän semanttiselta ja muodolliselta kannalta edes jotenkuten mahdollista aincistoa, ja sanakirjan asenne onkin selvästi skeptinen. Siten sub *huny* 'sulkea silmänsä' mainitaan vain ohimennen, että murt. *kum* id. on toisinaan katsottu tämän sanan »murteittaisesta erilliskehityksestä tai regressiosta selittyväksi vanhaksi muototoisinnoksi», ja sub *hív* 'kutsua' huomautetaan nimenomaan, että samaa kantaa »tuskin» on *k*:llinen *kíván* 'toivoa'. Verbin *hajol*, *hajlik* 'taipua' kohdalla taas todetaan, että samaan pesyeseen joskus yh-

distetyt *kajla*, *kajsza* 'käyrä, kiero' yms. ovat luultavasti unkarin erilliskehityksen aikana syntyneitä deskriptiivisanoja. *k*:-n säilymisteorian kulmakivenä toisinaan mainittu ekspressiiviverbi *koppan* 'kolahtaa, kopahtaa' ei ole päässyt mukaan koko teokseen.

Ylimalkaan FgrE:lle on luonteenomaisista kiitettävä tarkkuus äännesikoissa. Sekä vastineiden pitävyyttä arvioitaessa että lähtömuotoja rekonstruoitaessa on pyritty käyttämään hyväksi kaikkea sitä tietoa, joka sm.-ugr. kielten äännehistoriasta nykyään on saatavissa. Ensi tavun vokaalista rekonstruoitaessa ovat tärkeimpänä apuna ymmärrettävästi olleet suomalais-permiläiset kielet, vartalotyyppiä määrittävässä ennen kaikkea itämerensuomi ja lappi. Milloin näiden kielten tuki on puuttunut, on toiseen tavuun yleensä merkitty vain vokaalin yleissymboli *a* ja ensi tavuun taka- tai etuvokaalin yleissymboli *u*, *ü*. Tarkempiakin rekonstruktioita tapaa siellä täällä; siten pelkästään ugrilaisiin kieliin rajoittuville sanoille on voitu konstruoida sellaisia ugrilaisia lähtömuotoja kuin **kottan* 'joutsen' (> unk. *hattyú*, vogKU *χοτση*, ostjDN *χḡḃḃη*; alk. vanha turkkilainen lainasana) tai **säpts* 'viikko' (> unk. *hét* : *helet*, vogKU *säḡt*, ostjDN *lāḃet*; vanha arjalainen laina). Onko tekijäin mielessä tällöin ollut olennaisesti sm.-ugr. kantakielen tasalla pysytellyt kielimuoto vai siitä jollain tapaa loitontunut hypoteettinen kantaugri, ei teoksesta suoraan selviä. Rekonstruktio **säpts* olisi ugrilaisten kielten ja sm.-permiläisten kielten tavannomaisista äännevastaavuuksista päätellen edellisen vaihtoehdon mukainen, rekonstruktio **kottan* sitä vastoin ei: vogulin ja ostjakin ensi tavun vokaalit viittaavat yksiselitteisesti sm.-ugr. **u*:n jatkaajaan, eikä myöskään unkarin edustus ole tällaisen johtelun kanssa ristiriidassa.

Vaikka suomalais-permiläisten kielten edustus on rekonstruktioissa yleensä otettu varteen, jää kuitenkin tapauksia, joissa siihen olisi voitu perustaa vielä enemmän kuin FgrE:ssä on tehty. Sanakirjassa ei

ole otettu kantaa siihen, onko sm.-ugr. kantakielessä esiintynyt vokaalien kvantiteettikorrelaatio; tapauksissa, joissa sm.-permiläiset kielet viittaavat pitkään vokaaliin, on siten säännöllisesti merkitty myös lyhytvokaalinen vaihtocho: **pöla* t. **pola* (> unk. *bogyó* 'marja'), **pöle* t. **pele* (> *fél*²: *ajtófélfa* 'oven pieliippu'), **kole-* t. **köle-* (> *hal* 'kuolla'), **kule* t. **küle* (> *hall* 'kuulla'), **söne* t. **söne* (> *ín* 'suomi'; lyhyeksi rekonstruoidun vokaalin kvaliteetti siis toinen kuin pitkäksi rekonstruoidun), **jüke-* (t. **júke-*) tai **jüye-* (t. **jüye-*) (> *iszik* 'juoda'), **leme* t. **leme* (> *lé* 'mehu; liemi') jne. Esim. parissa **pöle* t. **pele* on rekonstruoitu lyhytvokaalinen jäsen täsmälleen samanasuinen kuin sanalle *fél* 'pelätä' konstruoitu lähtömuoto **pele-*, ja arvoitukseksi jääkin, miksi nämä oletetut homonyymiset vartalot sitten edustuvat eri tavoin niissä läntisissä sm.-ugr. kielissä, missä molempien jatkajat tavataan: sm. *pieli* mutta *pelkää-*, mordM *fél* mutta *féləms*. Joissakin, tosin huomatakseni harvoissa tapauksissa on rekonstruoitu vokaalikaliteetti ristiriidassa niiden viitteiden kanssa, joita läntisistä sm.-ugr. kielistä esitetyt vastineet antavat. Tällaisia rekonstruktioita ovat ainakin **onks* tai **onks* sub *áll* 'leuka' (lp. *ál'dná* ~ *ál'gná* 'ien' viittaa etuvokaaliseen lähtömuotoon **elne*, **ilne* t. **ülne*), **ána* sub *ány* 'puolison sisar, (vanhemman) veljen vaimo jne.' (lpKld. *vəənne*, T *vönne* 'vanhemman veljen vaimo' = N **oadnje* edellyttää lähtömuotoa **óna*), **pod'a(-)* sub *fáj* 'särkeä, tehdä kipeää' (lp. *bod'dit* 'paloittaa; irrottaa' viittaa lähtömuotoon **puḃa-* t. **puḃ'a-*), **jorka-* sub *jár* 'kulkea' (lp. *jor'got* 'kääntää' -verbin perusteella konstruoitava lähtömuoto olisi **jurks-*), **kämä* sub *kemény* 'kova' (mordE *keme*, M *kemě* id. palautuu lähtömuotoon **kimä* t. **kümä*) ja **mína(-)* sub *mén*, *mény* 'vinttikaivon vipu' (mordE *méne*-, M *méne*- 'taivuttaa' — FgrE:ssä painovirheisesti *meñe-*, *meñe-* — palautuu lähtömuotoon **mána-* t. **mäna-*). Useimmissa näistä tapauksista on äänne- ja merkitysseikkojen tähden

epäiltävää, pitääkö etymologia läntisten kielten osalta edes paikkaansa. Siten yhdistelmä *áll* ~ lp. *ál'gñá* vaatisi äänne- ja ehkä myös merkityssyistä parikin kysymysmerkkiä, *jár* ~ lp. *jo'got* merkityssyistä kysymysmerkin (äänteellisesti etymologia kyllä on mahdollinen **jurka-*vartalostakin lähdeittäessä). MordE *kéme*, M *kě mě* voitaisiin äänneeseikkojen estämättä ehkä mitenkään säilyttää unk. *kemény*-sanana seurassa, mutta kelkasta putoaisi silloin auttamatta FgrE:n yhdistelmässä kysymysmerkillisenä mainittu suomen ekspressiivisana *kämä* (Lönnr.) 'styft l. oböjligt tillstånd', jonka mukana-pito jo ilmankin tätä lisäperustelua tuntuu turhulta. MordE *meñe*-, M *meñe*-voisi ä:llisestäkin originaalista lähtien vastata unk. *mén(y)*-sanaa, kuten myös samassa yhteydessä mainittuja ostj. sanoja V *min* 'lenko kohta puussa', *mānītā* 'taipua'. Toisaalta tulee kysyneeksi, mikä on tämän mordvan sanan suhde saman-asuiseen verbiin E *meñems*, *mīnims*, M *meñams* 'väistää, irtaantua', jonka unk. vastineena FgrE totunnaiseen tapaan esittää verbin *ment* 'pelastaa'.

Etymologisten yhdistelmien varmuusaste on FgrE:ssä koetettu osoittaa käyttämällä kunkin yhdistelmän alussa jotakin seuraavista formuloinneista: ~ (= etymologia katsottava varmaksi), ?~ tai »yhdistettävissä seuraaviin sanoihin» (= etymologia ei aivan varma) ja »ehkä yhdistettävissä seuraaviin sanoihin» (= etymologia epävarma mutta silti maininnan arvoinen). Kysymysmerkillä on sitä paitsi osoitettu ne sukukieliset vastineet, jotka muilta osin todennäköisessä yhdistelmässä on katsottu epävarmoiksi. Tällainen lajitelu on lukijan kannalta erittäin tervetullutta, ja verrattomasti useimmissa tapauksissa se epäilemättä on osunut tutkimuksen nykykannalta katsoen oikeaan. Siellä täällä huomaa kuitenkin tapauksia, joissa etymologian rakennuspuiksi on tutkimusperinettä noudattaen omaksuttu varsin arveluttavia aineksia. Muutamia esimerkkejä:

aszó 'laakso, notkelma; joki, puro':

vastineena mainitaan mm. vir. *aas* (gen. *aasu*, *aasa*) 'niitty (hyvä), puronniitty'. Jo viron sanan äännerakenne (pitkä *a* ensitavussa) viittaa siihen, ettei kyseessä ole sm.-ugr. perintösana vaan nuorehko uudismuodoste.

atya 'isä; munkki': »ehkä yhdistettävissä» mm. sanoihin sm. *ati* 'appi', *ätti* 'isä', vir. *att* (gen. *ati*) 'isä'. Kommentteissa tähdennettään aiheellisesti sitä, että sukukielten samannäköiset sanat voivat olla toisistaan riippumattomia lastenkielisiä muodosteita. Pieneksi lisäksi sopii mainita, ettei *ätti* oikeastaan ole suomca: se tunnetaan vain Tytärsaaren murteesta ja on siellä laina virosta (jossa tunnetaan paitsi *att* myös synonyyminen *ätt*).

bog 'solmu': mordM *pokäl* 'kerä; paise; kappale', E *pokol* 'kimpale; palanen' ei vastaa äänteellisesti unk. sanaa ja on siksi katsottava siitä riippumattomaksi ekspressiiviluomukseksi vielä suuremmalla syyllä kuin muut samassa artikkelissa mainitut sanat.

csobolyó 'puinen vesi- t. viinileili': kysymysmerkillisenä mainittu sm. *sammi*, *sammio*, *sampio* joutaa kokonaan pois (unk. *o* vastaa huonosti sm. *a*:ta; sitä paitsi suomessa ei ole yhtään luotettavaa murre-tietoa *mp*:llisistä asusta, jota yhdistelmä edellyttäisi primaariksi).

csúp 'huippu': »ehkä yhdistettävissä» mm. sanoihin sm. *suippu* ja lpN (Friis) *šuppa*, L *tjuhppa* 'huippu'. Sm. sana ei voi tulla kyseeseen ainakaan yhtäkaaa lp. sanan kanssa; myös sen äännerakenne (*i*-loppuinen diftongi + geminaattaklusiili) viittaa myöhäiseen alkuperään. Lp. sanan mahdollisesta yhteydestä sm. *suppa*, *suppu*, *suppea* -sanueeseen ks. SKES sub *suppa*, missä on huomautettu myös tämän ekspressiivisanueen ja eräiden *sz*-alkuis-ten unk. sanojen (*szupolyka* 'pieni, pienehkö, hoikka, ohut, laiha, suippopäinen' ym.) samannäköisyydestä.

falú 'kylä': kysymysmerkillisinä vastineina esitetään suomen *Palva*-alkuisia paikannimiä (*Palvala* kylä Sysmässä, *Palvajärvi* järvi Heinolassa) ja karj. *palvi* 'asuinpaikka'. Yhdistelmä on alkuaan Jalo Kaliman (FUF 18 s. 144—147), ja sen

ainoana perustana on Paulaharjun vuonislaiselta Anni Lehtoselta saama tieto, jonka mukaan *palvi* kertojan vienalaisessa kotimurteessa merkitsisi 'asuipaikkaa'. Tälle ainoalaatuiselle tiedolle ei Karjalan kielen sanakirjan kokoelmista löydy vähintäkään vahvistusta, ja perin kyseenalainen on myös Kaliman mp. luettelemien paikannimien todistusvoima; esim. hänen mainitsemansa *Palvianjärvi* (oik. *Palvia*) Jämsänkoskella on tyypillinen korpipjärvi kaukana kyläasutuksesta ja *Palvaansalo* Korpilahdella taas asumaton saari keskellä Päijänteen selkää (oik. kolme saarta: murt. *iso-*, *kesku-*, *vähä-/palavas*). Äänteellisesistikään yhdistelmä ei ole aivan nuhtecton: ostjakki (DN *pūyat*, V Vj. *pūyol* jne. 'kylä') viittaa lähinnä alkup. *lk-* eikä *lv-*yhtymään. Kaiketi tämä ensi näkemältä houkutteleva kombinaatio onkin lopullisesti siirrettävä etymologisten virvatulten joukkoon.

hamu 'tuhka': kysymysmerkkillisenä vastineena mainittu sm. *kulmu* 'heinän karikkeet, kuloutunut edellisvuotinen heinä yms.' tunnetaan itämerensuomen alueella vain suomen savolaismurteissa ja osassa pohjalaismurteita ja on kai näiden alueiden ekspressiivejä uudissanoja. Vrt. Hakulinen, Vir. 1942 s. 193.

hej, vanh. ja murt. *haj* 'kuori, iho, nahka jne.'-sanan yhdistäminen suomen subst:iin *koja* 'puun kuori' näyttäisi olevan äänteellisesti kyllä mahdollista, mutta levikkisuhteet taas epäilyttävät. Sanalle ei ole varmoja vastineita unkarin ja itämerensuomen välisissä kielissä, ja itämerensuomen alallakin se tunnetaan vain suomen itäisissä savolaismurteissa sekä karjalassa ja lyydissä, joten se näyttää tällä taholla olevan lähinnä muinaiskarjalainen uudisana. Ilmeistä on ainakin, että FgrE:ssä eteläläpistä mainitut vastineet *ku'oj'ε* 'puun silmu', *cuö'j'et* 'kuoria (puuta)' eivät kuulu samaan yhteyteen: edellinen (= IpN *guoggjá*) edellyttäisi v-ksm. lähtömuotoa **kaje* t. **koje* (**kōje*), jälkimmäinen (= IpN **guoggjet*) lähtömuotoa **kaja-*. *homály* 'pimeys, hämäräys; (synkkä, sade-)pilvi; sumu': kysymysmerkkillisenä

mainittu sm. *kumuri* 'pieni pilvi; sadekuuro' tavataan vain suppealla alueella suomen itäisissä savolaismurteissa ja on varmaan näiden seutujen uudiskehitymiä.

horul, *hurul* 'hangata, kaapia jne.' (vastineita myös vog., syrj., votj.): sm.-ugr. lähtömuodoksi konstruoidaan **kora-* tai **korwa-* ja huomautetaan samalla, että samaan yhteyteen voivat kuulua myös sm. *karvita* (*karvitsen*) 'listiä', *karvia* 'skrapa, skava, riva jne.', »jos [niiden] ensi tavun *a* palautuu sm.-ugr. *o:hon*». *o:*llinen lähtömuoto epäilemättä onkin ainoa, jonka avulla unk. sana voidaan yhdistää nimenomaan syrj. ja votj. vastineisiinsa (molemmissa kielissä ensi tavun *u*). Suomessa ei toisaalta tarvitse olettaa mitään poikkeuksellista äännekehitystä; suomen sanat näyttävät nimittäin olevan ruots. (tai yleensä germ.) lähtöä. Vrt. ruots. *karva* 'karvita, leikellä, pyältää' (näin jo SKES), ehkä myös murt. **skarva* 'avbarka ett träd' = kas. *scharven* 'smätt skära' < germ. **skarb-* (Hellquist). Jälkimmäisen vaihtoehdon puolesta tuntuisivat puhuvan *karvia*-verbin murt. käyttötavat: verbillä ilmaistaan sellaisia asioita kuin kuoren raaputtamista juureksista, noen raaputtamista padasta jne., siis nimenomaan kuorikerroksen poistamista kuten ruots. *skarva*-verbilläkin.

huny 'sulkea silmänsä': teoksessa on aiheellisesti huomautettu, että tämän sanan yhteydessä usein mainittu sm. *kyyny* 'ögats halvöppna tillstånd' sopii unk. sanan ja sen erikielisten vastineiden (mordE *koñams*, M *koñams* jne. < ural. **kuña-*) seuraan etuvokaalisuutensa takia huonosti. Vanhan etuvokaalisen toisinnon oletaminen takavokaaliselle sanalle ei sinään ehkä olisi aivan mahdotonta; sm. pitkään *ü:*hyn voitaisiin tällöin verrata alkup. lyhyen *ü:*n edustusta parissa muussa alk. *ü:*llisessä sanassa (*kyynel*, *kyynärä*). Epäilyjä on kuitenkin myös tässä tapauksessa omiaan vahvistamaan sm. sanan suppea levikki (vain hämäläismurteissa; käyttö adverbiniuonteista: *silmät kyynyssä*). *izé* 'asia'-sanaan on yhdistetty koko joukko takavokaalista lähtömuotoa edel-

lyttäviä sukukielten sanoja (vogLO ut 'asia', ostjDN *ät* id., sm. *asia* < **ati-ja*) ja mainittu yhdistelmän olevan hyväksyttävissä vain jos unk. *i* on syntynyt aiemmasta velarisesta **i*-vokaalista. Epäselväksi jää, missä kielenvaiheessa tuon **i*:n olisi ajateltava esiintyneen (alku-unkarissa vai jo sm.-ugr. kantakielessä?) ja millaisin paralleleihin tällöin voitaisiin tukea unkarin, vogulin, ostjakin ja suomen vokaalien vastaavuutta. Samassa yhteydessä mainitut lapin sanat *ättä* 'asia' ja *ättät* 'tehdä jtk epämääräistä' edustavat vokaalisuhteiltaan nuorta uudissanatyyppiä, joka ei ole johdettavissa esim. v-ksm. **ate*-vartalosta. Lapin sanalla tuskin onkaan mitään tekemistä sm. *asian*, saati muiden tällä yhteydessä mainittujen sanojen kanssa.

körül 'ympäri(ltä)': lpEt. *ǧǧe'r äse* 'silmutka, sarvirengas (suopungissa)' (= L *kieras*, N **gierás*) sopii huonosti tämän unkarin sanan vastineeksi ainakin jos lähtömuodoksi (lähinnä suomen *keri*-sanaperusteella) konstruoidaan FgrE:n tapaan **kere*. Lapin sana voi pikemmin olla samaa kantaa kuin lp. *gierre* 'nyöri', sm. *kierä* (joiden mahdollisista etävastineista ks. FgrE sub *kerül*). — Saman unkarin yhteydessä on edelleen mainittu lpN *skier'ro* 'puinen kiekko, jota lapset pyörittävät; kärrynpyörä'. Tämä puolestaan selittyy nuoreksi lainasanaksi, kuten parhaiten osoittaa sen rinnakkaismuoto lpN *sker'ro* = To. Suijjavaara *skää'rruo* 'pyörä; (pl. tantumina) kärryt'. Vrt. ruots. *kärra*, sm. *kärry*; lapin sananalkuinen *sk*-perustuu lainasanoille usein ominaiseen ekspressiivyn tavoitteluun.

lek 'aukko, rako; avanto; vuoto': »ehkä yhdistettävissä» sm. verbiin *leikata*. Yhdistelmä ei hevin voi pitää paikkaansa; sen osoittaa jo suomen sanan äännerakenne, joka on ominainen vain nuorehkolle uudissanastolle: ensi tavun *i*-loppuinen diftongi + geminaattaklusiili (vrt. edellä yhdistelmästä *csáp* ~ *suippu* sanottuun) ja erityisesti vokaalikominaatio 1. tavun *e* + 2. tavun *a* (pro *ä*).

levél 'lehti; kirje' ('lehteä' merkitseviä vastineita myös vog. ja ostj.): kysymys-

merkillisenä mainittu *leve* : *lepeen* 'haravalla nostettava heinätukku; villahahtuva' rajoittuu itämerensuomessa suomen itämurteisiin ja on sekä merkityksen että levikin takia kokonaan erotettava unk.-ostj.-vog. pesyeestä. Jorma Koivulehto on äskettäin (Neuphil. Mitteilungen 73, 1972, s. 605) oletanut suomen sanaa germ. lainaksi.

Tällaiset pikku huomautukset, joiden tapaisilta tuskin mikään etymologinen sanakirja voi välttyä, eivät tietysti horjuta FgrE:n arvoa vähimmässäkään määrin. György Lakón ja hänen työhyeensä ansiosta olemme saamassa käyttöömmemme ensiluokkaisen käsikirjan, joka luo valoa paitsi unkarin myös suomen ja kaikkien suomensukuisten kielten menneisyyteen ja antaa samalla erinomaisen tukikohdan eteenpäin ponnistautuvalle tutkimukselle. Toivottavasti toimituksen tahti pysyy yhtä reippaana, niin että jo pian saadaan luettavaksi teoksen viimeinenkin osa.

Vaikka suomalais-ugrilaista lähtöä olevat sanat enimmäkseen kuuluvat nykyunkarin keskeisimpiin ja suurtaajuisimpiin sanoihin, niiden kokonaisuus unkarin kaikesta sanastosta on verraten vähäinen samaan tapaan kuin sm.-ugr. perintösananaston osuus muissakin suomensukuisissa kielissä. Unkarin yleisen etymologisen sanakirjan tarvetta ei FgrE:kään siten ole pystynyt huojentamaan kuin yhdeltä osalta. Tämmöistä sanakirjaa on kaivattu jo kauan. Puutetta ei saanut poistetuksi Zoltán Gomboczin ja János Melichin 1914 alulle panema »Magyar etymologiai szótár»; tämä vihkoittain ilmestynyt suurteos edistyi vitkalleen ja ennätti vasta *g*-kirjaimen alkupuolelle vuoteen 1944 mennessä, jolloin sen ilmestyminen lopullisesti keskeytyi. Pahinta pulaa helpotti Géza Bárczin 1941 ilmestynyt »Magyar szófejő szótár» (ks. Lauri Hakulisen esittelyä Vir. 1942 s. 192—194). Yhden miehen laatimaksi se oli merkittävä saavutus. Selvää kuitenkin on, että valtavaksi paisuneen ja eri tahoille sirottuneen etymologisen kirjoittelun tulokset

eivät tuohonkaan aikaan enää olleet yksityisen tutkijan täysin hallittavissa. Kun unkarin laajan etymologisen sanakirjan valmistelu seuraavan kerran aloitettiin v. 1961, päätettiinkin urakka toteuttaa kahden laitoksen, Unkarin tiedekatemian kielitieteen laitoksen ja Eötvös Loránd-yliopiston unkarin kielen oppituolin, suurimittaisena yhteistyönä. Päätoimittajana on ollut prof. Loránd Benkő, toimittajina Lajos Kiss ja László Papp, artikkeliseppinä I ja II osassa yhteensä kymmenen tutkijaa ja avustajina lisäksi viitisentoista tutkijaa. Näin saatiin tämänkin teoksen valmistumistahti varsin joutuisaksi. Tähänastiset osat ovat ilmestyneet suunnilleen tasoissa FgrE:n kanssa: jo v. 1967 tuli julki I osa (kirjaimet *a—gy*, 1 144 tiheälähteistä kaksipalstaista sivua) ja v. 1971 II osa (*h—ó*, 1 112 sivua).

Teoksen nimi, »A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára» eli »Unkarin kielen historiallis-etymologinen sanakirja» (seuraavassa: TESz), kuvastaa sen kaksinaista tarkoitusta. Tavoitteena ei ole pelkästään sanojen alkuperän selvittäminen vaan niiden vaiheiden kaikinpuolinen valaisu tavalla, josta kustuvat sekä kielentutkimuksen ammattilaiset että laajemminkin äidinkielestään kiinnostuneet lukijapiirit. Molempien käyttäjistöjen etua on koetettu pitää silmällä mm. niin, että mukana on kosolti lähinnä vain spesialisteja kiinnostavaa murreosanastoa mutta toisaalta runsaasti myös mm. alkuperältään melko läpinäkyvää latinalais- ja kreikkalaislähtöistä »sivistyssanastoa», jonka juurista tavallinen lukija usein on kiinnostunut. Kirja- ja yleiskielen tärkeimmät uudissepitteet on nekin tietysti kelpuutettu täysivaltaisiksi esiteltäviksi. Myös sana-artikkelien rakenne on hiukan toisenlainen kuin FgrE:ssä. Kantasana ja sen johdokset ja yhdyneiset on useimmiten yhdistetty samaan sana-artikkeliin; liian ptkkien artikkelien välttämiseksi on aineisto joskus kuitenkin jouduttu jakamaan kahden tai useamman artikkelin osalle (erikseen esim. sanoista *kereszt*¹ 'risti' lähes kaksi palsta, *kereszt*² 'kaste; risti-

isä t. -äiti' lähes palsta, *keresztel* 'kastaa, ristiä' johdoksineen runsas palsta, *keresztény* 'kristitty' kaksi palsta, *keresztül* 'poikki, läpi; ristiin rastiin' puolisen palsta). Kukin artikkeli jakautuu kolmeen kappaleeseen.

Ensimmäisessä kappaleessa mainitaan aluksi sanan ja sen mahdollisten johdosten kirjalliset ensiesiintymät ja sen jälkeen useimmiten myös vuosiluvulla varustettuja tietoja myöhemmistä esiintymistä. Mukaan on päässyt varsin uuttakin sanastoa: tavoitettujen ensiesiintymien mukaan luettelen esim. *eszpresszó* 'kahvibaari, kahvio' vuodelta 1940 (ja sen lyhentymä *presszó* vuodelta 1947), *kadar* 'eräs viinilaji' 1942, *fesztivál* 'festivaali' 1948, *fasiszál* 'tehdä fasistiseksi' 1951, *mikrofilm* 'mikrofilmi' ja *indonéz* 'indonesialainen' 1953, *mirelit* 'pakaste' 1955, *fusi* 'luvaton, »musta» työ', *kemping* 'leirintä' ja *nukleáris* 'ydin-' 1957, *motel* 'motelli' 1958, *krimi* 'rikosromaani t. -filmi' 1965 (huomatakseni nuorin teoksessa käsitelty sana). Esiintymien luettelo seuraa samassa kappaleessa merkitysten luettelo. Myös se perustuu ensimmäisten kirjallisten todentaiden mukaiseen aikajärjestykseen, joka ei välttämättä ole sama kuin merkitysten todellinen ikäjärjestys.

Artikkelin toisen kappaleen alussa on aina lyhyt avainluonnehdinta: »suomalais-ugrilaista lähtöä», »muinaisturkkilaista lähtöä», »kansainvälinen sana», »unkarilainen kehittyä», »deskriptiivisonomatopoeittinen sana», »yhdyssana», »alkuperä kiistanalainen», »alkuperä tuntematon» tms. Sen jälkeen seuraa sanan alkuperän ja vaiheiden tarkempi esittely. Milloin tarjolla on vaihtoehtoisia etymologioita, ne koetetaan panna todennäköisyysjärjestykseen lyhyesti perustellen; sitä vastoin epätodennäköisiksi katsotut etymologiat sivuutetaan pelkällä maininnalla, torjuntaa perustelematta. Erityistä huomiota kiinnitetään merkityksenkehitykseen. Monesti sitä valaistetaan muista kielistä saaduista paralleleista; siten vedotaan I osassa, vähemmässä määrin II:ssa suomeenkin mm. semmoisten sanojen

kohdalla kuin *bárányhimlő* 'vesirokko' (oik. »karisarokko»); suomen *vesirokko* mainitaan yhtenä esimerkkinä saman taudin nimestä, jonka määräiteosa lähdentää taudin lievyyttä), *befejez* 'lopettaa' (*fej* 'pää' -sananjohdos; vrt. sm. *päättää*), *ért* 'ymmärtää' (*ér* 'koskea, ulottua' -sananjohdos; vrt. sm. *käsittää* alk. 'saada käsiinsä'), *feleség* 'puoliso' (*fél* 'puoli' -sananjohdos; vrt. *puoliso*), *fészekfentő* 'kuopus' (oik. »pesässäkehittäjä»); suomalaisena paralleelina *poika pahnán pohjimmallaan* [sic!]), *füst* 'savu; talo, asuinpaikka' (vrt. sm. *savu* 'talo, ruokakunta'), *gyógyul* 'toipua' (oik. »tulla paremmaksi»; vrt. sm. *parata*, *parantua*), *linkó* 'kuivattu suo; kuoppa; pensainkko' (esimerkkinä maastotermissä tapahtuneesta merkityksenmuutoksesta tällä kertaa vähemmän onnistunut suomalainen »paralleeli»: *selkä* 'vuorenharja' ~ *selko* 'metsä; erämaa'), *mellett* 'vieressä' (sanasta *mell* 'rinta'; vrt. sm. *rinnalla*).

Omana, kolmantena kappaleenaan ovat vihdoin kirjallisuusviitteet; ne ovat yleensä varsin runsaita, vaikkeivät ulotukaan kauemmas taaksepäin kuin vuoteen 1862 eli Nyelvtudományi Közlemények -sarjan perustamisvuoteen. Kolmannen kappaleen lopussa on vielä luettelo erikseen käsitellyistä hakusanoista, jotka ovat käsitellyn sanan etymologista sukua vaikka väärän koivun takaakin. Esim. saksalaisen lainasanana *muter* 'mutteri; äiti, isoäiti jne.' kohdalla mainitaan kaikki idg. **māter*-kannan heijastumat unkarissa: *madeira* 'madeira' (asianomaisen artikkelin mukaan »kansainvälinen sana», originaalina sama-asuinen portug. paikannimi), *madrigál* 'madrigaali' (»kansainväl. sana», alk. < it. tai lat.), *matéria* 'aine, materia' (< lat.), *mátka* 'morsian' (chkä < slaav.), *matrica* 'matriisi' (»kansainväl. sana», perimmältään < ransk. < lat.), *matrikula* 'matrikkeli' (< lat.), *matróna* 'arvokas vanhahko nainen' (< lat.), *metró* 'metro' (»kansainväl. sana», lähtökohtana ransk. [*chemin de fer*] *métropolitain*, joka on vuorostaan tekemisissä seur. sanan vastineen kanssa), *metropolis* 'metropoli, suurkaupunki' (< lat. < kr.), *metropolita* 'metro-

poliitta' (< lat. < kr.), *míder* 'kureliivi' (< saks.), *mostoha* 'äitipuoli; ankara, tyyli' (< bulg.).

Edellisestä on jo ilmennyt, ettei myöskään suomalais-ugrilaisen perintösananaston käsittely TESz:ssa ole tarkoin identtistä FgrE:n esitystavan kanssa: sanan esiintymistä ja vaiheita unkarin kirjakielessä ja murteissa selvitetään tarkemmin kuin FgrE:ssä, mutta sukukielisten vastineiden esittely, eri selitysmahdollisuuksien punninta ja etymologian yleinen perustelu on FgrE:n esitystä niukempaa. Sm.-ugr. sanaston käsittely seuraa ylimalkaan kyllä FgrE:n linjoja; TESz:n toimituksella on ollut käytettävänään sen käsikirjoitus, ja useimmiten artikkelien etymologinen osa on vain tiivistelmää FgrE:ssä sanotusta. Pitkin matkaa ilmenee kuitenkin lievää tendenssiä siihen suuntaan, että sm.-ugr. etymologiat esitetään astetta epävarmempina kuin FgrE:ssä ja mahdolliset muut vaihtoehdot taas vastaavasti varmempina. Siellä täällä on FgrE:n »chkä yhdistettävissä» -tyyppiset etymologiat, osin varmaan aiheellisestikin, jätetty jopa kokonaan mainitsematta. Muutamia esimerkkejä:

Subst:n *ajtó* 'ovi' katsotaan TESz:ssa voivan olla omapohjainen johdos sanasta *aj* 'lovi, aukko', joka sinänsä kyllä olisi sm.-ugr. lähtöä. FgrE torjuu tämän johtelun ja juontaa sanan, tosin kysymysmerkittäen, samasta **ana*-kannasta, jonka jatkajia ovat sm. *avata*, *avanto*; toisena mahdollisuutena mainitsee tämän myös TESz. — Adverbin *és* 'myös' (ja konjunktion *is* 'ja') alkuperä jätetään kokonaan auki; FgrE:n varauksellisesti mainitsemista kahdesta mahdollisuudesta (1. vanhan 'varjoa, varjosielua' merkinneen sanan jatkaja, etävastineena mm. sm. *itse*, 2. omistajanimen johtimen -s kehittäjä) jälkimmäinen leimataan epätodennäköiseksi, edellinen suorastaan erheelliseksi. — Verbi *esküszik* 'vanhoa; mennä naimisiin' katsotaan luultavasti *esik* 'pudota, kaatua, laskea' -verbin johdokseksi ja siitä riippumaton sm.-ugr. etymologia selitetään »paljon vähemmän

todennäköiseksi». Vrt. FgrE:n kantaan: »ehkä yhdistettävissä» eräisiin vog., ostj., syrj. ja votj. sanoihin, »mahdollista» myös johto *esik*-sanasta. — Persoonapronominille *én* 'minä' esitetään kaksi selitystä: olisi lähdekö joko originaalista **emönbö* (vahvistava affiksi *ε* + uralilainen pron.-vartalo *mö* + johdin *nö*; loppuosaan vrt. sm. *mi-nä*) tai demonstratiivipronominin vartalosta *e*- + johtimesta *-n*. Jälkimmäisen mahdollisuuden FgrE torjuu petiittikappaleessa, ja vaikea sitä lienee puoltaa semanttisestikaan; TESz:ssa rinnakkais-tapauksena mainittu latinan demonstratiivin *ille* kehittyminen 3. pers. pronominiksi, jolle ims. taholtakin voitaisiin esittää paralleelit sm. *se* ja vir. *tema*, on tietysti vallan muuta kuin demonstratiivin kehittyminen 1. pers. pronominiksi. — Subst. *fejsze* 'kirves' katsotaan alkuperältään epäselväksi: »uralilainen yhdistelmä epä-todennäköinen», kyseessä ehkä *fejť* 'ratkoa' -verbin johdos. FgrE:n mukaan sana taas on »yhdistettävissä» eräisiin vog. ja selkupin sanoihin olettamalla lähtömuotoa **pějčs*, eikä johto *fejť*-verbistä »ole merkityso pilliselta kannalta hyväksyttävissä». — Verbille *fúr* 'porata, lävistää' esitetään kaksi tasaveroista selitysmahdollisuutta: joko uralilaisista lähtöä tai *fil* 'pistaa' -verbin kehitymä. FgrE esittää varsinaisesti vain uralilaisen etymologian ja vetoaa Gombocz—Melichiin, jossa toinen mahdollisuus hylätään sekä äänne- että merkitysyistä. — Adj:n *keskeny* 'kapea, ahdas' katsotaan olevan ehkä samaa kantaa kuin ugrilaislähtöiseksi oletettu murt. verbi *keshed* 'kulia (vaate, kangas)' ja todetaan muu sm.-ugr. johtelu erheelliseksi; torjunnan kohteena on tällöin lähinnä FgrE:n esittämä mahdollisuus, että sana olisi sukua lp. adj:lle U *gadtsee*, Kld. *kie,nc* 'kapea, ahdas'. — Subst. *malágy* 'soinen pensaikko; eräs pajulaji; pajukko' katsotaan ilman vaihtoehtoja slaav. lainaksi (vrt. mm. slov. *mlad* 'nuori metsä'); FgrE:n ainoa selitys taas on, että sana on yhdistettävissä eräisiin 'hopeapajua, raitaa' merkitseviin ostj. sanoihin (ugr. lähtömuoto **malks*).

Tykkäänään pois TESz:sta on jätetty, arvattavasti harkinnan jälkeen, joitakin murre sanoja, joille FgrE esittää mahdolliseksi katsotun sm.-ugr. etymologian. Tällaisia ovat esim. *csír* 'portin pyörivä tappi' ja *csűr*, *csűr* mm. 'eräässä pelissä käytetty puupalikka; käämi'. Vastapainoksi TESz:iin näkyy sisältyvän semmoisiakin, yleensä varauksellisesti esitettyjä sm.-ugr. etymologioita, jotka FgrE:sta vuorostaan puuttuvat. Useiden yhteydessä viitataan FgrE:hin — tekee mieli päätellä: varmaan käsikirjoitukseen, josta etymologiat myöhemmin on poistettu, sillä kyseessä tuntuu järkkään olevan sangan heikkoperusteiset yhdistelmät. Näytteeksi muutama: *agyag* 'savi' ~ ostjDN *aš* id. (sanansisäiset konsonantit eivät vastaa toisiaan), *csont* 'luu' ~ lp. *čutta* = L *tjuhtta* 'nivelkyhmy, kantaluu' (sanansisäinen konsonantisto ei täsmää, sana tuntematon unkarin ja lapin välillä), *hiu* 'ullakko; aukko, onsi' (yhdistetty eräisiin takavokaalisiin eri kielten sanoihin, joukossa suomen nuorentuntiset ekspressiivisanat *komi*, *komo*, *komero*, ja jouduttu sen takia oletamaan unkarissa kehitystä *o* > *i* > *i*), *liget* 'lehto' ~ lpPi. *li(kesm) ?* 'lehto' yhdyssanassa *sőHkjé-l.* 'koi-vikko' (sopisi äänteellisesti; metodisesti kuitenkin arveluttavaa yhdistää tavallinen unkarin sana yhdestä lapin paikallismurteesta kirjattuun harvinaisuuteen), *mer* 'uskaltaa, luottaa' ~ vogLU *mári* 'uskoa' (TESz:ssakin huomautettu aiheellisesti siitä, että sana tunnetaan vogulissa vain yhdestä paikallismurteesta).

Suomalais-ugrilaisien sanojen rekonstruktiot ja äännesuhteiden selvittely muutenkin myötäilevät TESz:ssa yleensä FgrE:ssä esitettyä. Niinpä teoksen kanta unk. sananalkuisten *b*:n ja *g*:n syntyta- paan on sama kuin FgrE:n. FgrE:stä poikkeavasti toisaalta tuntuu pidettävän mahdollisena sitä, että sm.-ugr. *k-* olisi voinut takavokaalin edellä säilyä: siten kahtalaisuus *huny* ~ *kúm*-[*ik*] voi selittyä »muinaisen murteittaisen erilliskehityksen jäljeksi», *kíván*-verbin selittäminen johdokseksi *hív*-verbin toisinnosta »ansaitsee lisätutkimuksia», *kajla*-nominin kantana

»on ehkä *hajlik*-verbin kantavartalon varhaisella murretasolla eriytynyt toisinto», *koppán*-verbin historiallis-etymologinen yhteys mm. suomen verbeihin *kopata*, *kopistaa*, *koputtaa*, *koppo* 'tarttua, temmata' [sic!] »ei ole varma muttei liioin mahdollon». Paikoin tapaa äännesuhteita käsiteltäessä pikku epätasällisyyksiä. Esim. *fél*² 'puoli' (= 'Hälfte; Seite') -sanan kohdalla mainitaan, että sm. *pieli* sopii vokaaalistonsa takia huonosti tähän sanaan ja sen vastineisiin, jotka edellyttävät lähtömuotoa **pälä*. Huomautus pätee vain osittain: TESz:ssa mainittu mordvan loppuheittoinen sana E *fel*, M *fel* 'puoli = Seite' ja tšeremissin loppuheittoinen *pel*, *fel* id. sopivat näet moitteettomasti juuri *pieli*-sanan vastineiksi ja vain sekundaaria loppuheittoa edellyttäen **pälä*-kannan jatkajiksi; sen sijaan loppuheittomat mordE *fele*, M *fel'ë* 'puoli = Hälfte' ja tšer. *pè-lə* id. voivat olla pelkästään **pälä*-kannan jatkajia. Suunnilleen tähän tapaan on asia FgrE:ssä esitettykin. — Numeraalille *hat* '6' on konstruoitu kaksi lähtömuotoa: **kutte* ja (suomen ja lapin perusteella) **kütte*. Jälkimmäisen sijalla tulisi olla **küte*; paitsi soomea ja lappia (*gut'tá* : gen. *gudá*) siihen viittaa myös tšeremissi (*kut* : subst. *kù-ðði*). — Unk. *ír* 'voide (lääke)' ja sen mahdollisena vastineena mainitut vogT *tér* 'lääke', ostjDN *terəp* 'syötti' palautetaan ugr. lähtömuotoon **tera* (**tëra*); kyseessä täytynee olla lapsus, sillä unk. ja ostj. sanat (ostjakin murremuotoja Karj.-Toiv:n mukaan mm. V *лѣтѣ*, Vj. *e'rudá*, Trj. *лѣтѣ* ³, Kaz. *лѣтѣ*, O *лѣтѣ*) ovat yhdistettävissä vain *s*- tai *š*-alkuista lähtömuotoa olettamalla. — Verbin *nyúz* 'nylkeä' mahdollisena etävastineena on mainittu lpN *njuovvát* 'teurastaa; nylkeä' ja esitetty rekonstruktio **ñuβə*-. Lp. sana voi periaatteessa palautua asuihin **ñave*-, **ñove*- t. **ñove*-; jos unk. sana on sen sukua, tulee näistä vaihtoehdoista kyseeseen lähinnä **ñove*-. — Adj:n *ó* 'vanha' kysymysmerkkillisinä vastineina mainitaan sm. adverbit *ammoin*, *ammon*, *a(m)muin* ja subst. *aamu*. Jo äännesyistä yhdistelmä on hylättävä; sen sijaan samassa yhteydessä

mainitut mordE *umok* 'ammoin' ja lp. *oames* 'kulunut, vanha (esine)' voivat kuulua unk. sanan seuraan, jos oletetaan TESz:n tapaan lähtömuotoa **oma*. — Subst:n *orvos* 'lääkäri' mahdollisina vastineina on mainittu tarkemmin erittelemättä ims. ja lp. sanoja, jotka osaksi eivät ole edes keskenään sukua: a) sm. *arpa*, vir. *arp* 'arpa, taika', lp. *vuor'be* 'arpa', b) sm. *arvella*, c) vir. *varp* 'lumous'. Sekä äännteellisesti että merkityksen kannalta arveluttaa lukea ainoakaan näistä unk. sanan vastineeksi; vastineita ei sitä paitsi ole voitu osoittaa välillä olevista sm.-ugr. kielistä. (*Arvella*-verbin lukeminen unk. *ár* 'hinta' -sanan kaukaiseksi vastineeksi sen sijaan on mahdollisuuksien rajoissa; vrt. SKES sub *arvata*, *arvo*.) — Äänne-seikkojen yhteydessä ehkä voi huomauttaa vielä siitä, että painovirheitä varsinkin vastineina mainittujen lapin sanojen transkriptioon on pujahtanut suotavaa enemmän.

Valtaosan TESz:n tilasta vievät muut kuin suomalais-ugrilaista lähtöä olevat perintösanat. Unkarin erilähtöisiä lainasanoja — iranilaisten ja turkkilaisten lainojen eri kerrostumia, eri tahoilta ja aikoina tulleita slaavilaisia, saksalaisia ja romanisia lainoja, lisäksi vielä latinalaisia ja bysantinkreikkalaisia lainoja — on tutkimuksessa käsitelty kauan ja vilkkaasti; oivallinen asia on, että lukemattomiin julkaisuihin sirottuneet tutkimustulokset on vihdoin koottu, seuloitu kriittisesti ja saatu kirjallisuusviitteinen yksien kansien väliin. Teoksen tämän puolen varsinaiseen arviointiin ei pätevytyeni riittä. Kiinnitän ohimennen huomiota vain pariin yleisluonteiseen kannanottoon: ensinnäkin siihen, että tutkimuksessa pitkään esillä ollut unkarin mongolilaisten lainasanojen oletus näyttää lopullisesti haudatun (joskus mongolilaisiksi arvellut lainat on nyt kauttaaltaan luettu muinaisturkkilaisten joukkoon), ja toiseksi siihen, että tutkimusta samoin askarruttaneeseen kaukasialaisten lainojen oletukseen näyttää suhtauduttavan varovan myönteisesti (esim. *gulya* 'karjalauma' on TESz:n mu-

kaan »ehkä kaukasialainen lainasana»). — Oman etikettinsä ovat saaneet sanat, joiden lainanantajakieltä ei voida tarkoin määrittää: ne ovat joko »kulkusanoja» tai »kansainvälisiä sanoja». Kulkusanoilla tarkoitetaan johdannon mukaan »kaupustelijain, matkustajien, käsityöläisten, ulkomailla opiskelleiden opiskelijain, siirtolaisten yms. kautta yleensä suullisesti levinneitä sanoja, joissa matkan varrella on voinut tapahtua sellaisiakin äänteellisiä ja semanttisia muutoksia, ettei niiden yhteenkuuluvuutta aina suoralta kädeltä huomaa kielentutkijakaan». Tämmöisiksi on sana-artikkeleissa luokiteltu esim. *kakaó* 'kaakao' ja *katona* 'sotilas'. Näistä edellinen on äänteellisesti ja semantiikaltaan tietysti pulmaton; ratkaisematta kuitenkin jää, mistä nimenomaisesta Euroopan kielestä unkarin on saanut tämän perimmältään nahuatl-nimisestä atsteekikielestä juontuvan sanan. *Katona*-sanaa äänteellisesti muistuttavia mutta merkitykseltään siitä jonkin verran poikkeavia sanoja taas on Kaakkois-Euroopan eri kielissä: Bysantin kreikan *κατοῦνα* 'perhekunta; matkatavarat, sälyt; telta, leiri, majapaikka', albanian *katënd, katünt* 'kylä', romanian *cătîn* '(kylänulkoinen) taloryhmä, maatila', makedonian *камын* 'tellassa asuva mustalainen' jne.; sekä varsinkin lainalähde (Bysantin kreikka?) että merkityksenkehityksen yksityiskohdat jäävät kumminkin epäselviksi. Kansainvälisiksi sanoiksi taas on katsottu sellaiset etupäässä kirjallista tietä levinneet kuin *didaktika* 'didaktikka', *dramaturgia* 'dramaturgia', *ellipszis* 'ellipsi', *erotikus* 'eroottinen', *etimológia* 'etymologia' peseyneen. Käsittely on myös tämmöisissä tapauksissa perinpohjaista, ehkä turhanakin perinpohjaista. Esim. substantiivin *etimológia* ja adjektiivin *etimológikus* 'etymologinen' stereotyyppiset vastineet mainitaan erikseen englannista, saksasta, ranskasta, italiasta ja venäjistä, lisäksi substantiivin *etimológus* 'etymologi' ja verbin *etimologizál* 'etymologioida' vastineet osasta näitä kieliä, ja niin tämän — unkarin yleiskielen kannalta kai melko periferisen

— sanan oma etymologia vie tilaa lähes puolitoista umpipetiitillä painettua palsataa.

Unkarin erilliskehityksen aikaisissa omaperäisissä kehityksissä erottuu useita sellaisia alaryhmiä, jotka tavalla tai toisella ovat panneet etymologisen metodin koetteelle. Niitä ovat osaksi jo kielen uudistuksen aikoina 1700- ja 1800-luvulla tietoisesti sepitetyt uudissanatkin; sellaisia ei ole aina helppo erottaa spontaaneista kansankielisistä kehityksistä, ja joskus kielen uudistajien oletettu osuus jonkin sanan syntyyn joudutaan nimenomaan kiistämään (esim. *babér* 'laakeri', jonka varsinkin alkuperä jää hämäräksi). Sanojen »jakautuminen», eri merkitysten jääminen kahden äänteellisesti eriytyneen toisinnon kannatettavaksi, on unkarilaisessa sanastontutkimuksessa vanhastaan suosittu selityseriaate, ja siihen vetoaa TESz:kin lukuisissa yhteyksissä (esim. *fedél* 'kansi' ~ *fedél* 'päähuivi', *juttat* 'saattaa, lähettää' ~ *iktat* 'ottaa mukaan; kirjata', *kéj* 'nautinto, hekuma' ~ *kény* 'mieltymys, mielivalta'). Likeisesti tähän liittyy etu- ja takavokaalisten sanatoisintojen esiintyminen samoissa tai lähekkäisissä merkityksissä. Työhypoteesina tuntuu tällöin pidettävän takavokaalisen alun esisijaisuutta (esim. *gomb* 'nappi; [myös:] kuula' ~ *gömb* 'kuula; [myös:] nappi'), mutta toisinaan joudutaan kronologisista tm. syistä olettamaan päinvastaista kehitystä; siten *karika* 'rengas, vanne', *karmol* 'kynsiä, raaputtaa', *kavar* 'sekoittaa, hämmentää' selittyvät todennäköisiksi tai mahdollisiksi toisoinnoiksi etuvokaalisista sanoista *kerék* 'pyörä', *körmöl* 'kynsiä, raaputtaa' (sanan *köröm* 'kynsi' johdos) ja *kever* 'sekoittaa, hämmentää'. Todellisena hankaluuden aiheena niin unkarin kuin muidenkin kielten etymologioille ovat olleet deskriptiivis-onomato-poieettiset sanat: perustuuko niiden usein havaittava samansointisuus ja merkitysten lähekkäisyys historialliseen yhteyteen, ja jos perustuu, millaisiksi kehityksen yksityiskohdat silloin on ajateltava? Sitova vastaus jää yleensä antamatta; enin mi-

hin tutkimuksen nykyvaiheessa voidaan päästä on selitystyyppi, jota on viljelty esim. verbien *bámul* 'tölliellä, kumas-tella' ja *bócorog* 'kuljeksia, lorvailla' yhteydessä. Näistä *bámul* selitetään onomato-poicettis-deskriptiiviksi; »sen äänneasu on alkuaan voinut ilmaista suun ammolla-anolon, hämmästyksen ääni- ja liikemiellet-tä», ja sana on »lähisukua toisaalta inter-jektiolle *bá*» [»suuren tyyperyyden il-maus»], toisaalta *ámul*, *ámít*, *álmélkodik* [= 'állistyä', 'erehdyttää', 'állitellä'] -sanueelle». *Bócorog* selitetään deskriptiiv-iksi; »siihen viittaavat sen muotorakenne ja merkitys samoin kuin johto-opillinen yhteys», ja samalla on »äännemaalailun tasolla yhteyttä *bócög*, *böcörög* 'hoippua, lorvailla' -pösyeseen, sanaan *bicebóca* ['nilkuttaja'], etäämpää ehkä vielä *bolyong* ['harhailla, kuljeksia'], *bódorog* ['kuljeksia'] -sanueisiin»; muodollisesti se taas rinnas-tuu verbiin *mocorog* 'liikuksia levottomasti', »tietenkin ilman lähempää johto-opillista yhteyttä». Hypoteettisten »juurten» kon-struointia sama-alkuisten ekspressiivisanojen lähtökohdaksi on selvästi vältelty. Kuitenkin siellä täällä tapaa semmoisen hiukan yllättävän formuloinnin kuin sub-stantiivin *kalács* 'käyrä puu(nkappale)' kohdalla: selitetään, että sanan pohjana on ollut erityinen perusmerkitykseltään 'kieroutta, käyryyttä, väännyksisäoloa' ilmaissut sanavartalo, josta ovat versoneet mm. sanat *kallantyú* 'koukku', *kalimpál* 'kilkuttaa, rämpyttää; tykyttää; hutkia' ja *kalandozik* 'harhailla, kuljeksia sinne tänne; seikkailla'.

Kaikkia selitysyriäisiä uhmaamaan jää unkarissa kuten muissakin kielissä vihdoin suuri määrä sanoja, jotka ovat vailla havaittavia kosketuskohtia sekä oman että muiden kielten sanastoon, ts. vailla »etymologiaa». Joukossa on sil-mään pistävän runsaasti sellaista nykyisen yleiskielen keskeistä ja asiallismerkityk-sistä sanastoa, joka tavataan jo varhais-simmissa kielenmuistomerkeissä eikä sii-täkään päätellen ole aivan eilispäivän tuotetta. Näytteenä joukko etymologiat-omia tavallisia sanoja, joista kaikista on

kirjallisia todenteita viimeistään 1300-luvulta: *bán* 'katua', *béke* 'rauha', *beteg* 'sairas', *bún* 'synti, rikos', *csak* 'vain', *dicső* 'maineikas' ja *dicsér* 'ylistää', *ébre* 'valveilla', *emlékezik* 'muistaa', *enged* 'sal-lia', *eszköz* 'keino, väline', *fegyver* 'ase', *fény* 'valo', *feszül* 'jännittyä', *föveny* 'hieka', *fűg* 'riippua', *gaz* 'rikkaruoho', *gond* 'huoli', *gyermek* 'lapsi', *gyors* 'nopea', *győz* 'voittaa', *hamar* 'pian', *hegedű* 'viulu', *hely* 'paikka', *hír* 'sanoma, tieto', *hisz* 'uskoa', *hő* 'lämmin, lämpö', *hús* 'liha', *idegen* 'vieras', *ígér* 'luvata', *íjed* 'pelästää', *ing* 'paita', *ismer* 'tuntea', *izgat* 'yllyttää', *juh* 'lammas', *kanál* 'lusikka', *kebel* 'rinta; syli', *ken* 'voidella, sivellä', *kevely* 'ylpeä', *kezd* 'alkaa', *kincs* 'aarre', *korlát* 'aita; raja, rajoitus', *koszorú* 'seppele', *köröm* 'kynsi', *köszön* 'kiittää', *kövér* 'lihava', *küld* 'lähettää', *legény* 'nuorukainen', *madár* 'lintu', *nád* 'ruoko', *nehéz* 'vaikea', *nő* 'kasvaa', *nyak* 'kaula', *nyír* 'leikata', *nyit* 'avata', *omlik* 'luhistua, virrata', *óriás* 'jättiläinen'. Tulleille etymologeille riit-tää tällaisissa työmaata.

TESz:n mittasuhteista ja sen vaati-masta työstä antaa aavistuksen jo sana-artikkelien luku. Tähänastisissa kahdessa osassa, jotka yhdessä peittävät noin kaksi kolmannelta unkarin sanastosta, on yhteensä 7 078 sana-artikkelia, ja niihin sisältyvät johdokset, yhdyssanat ja muoto-toisinnon kohottavat käsiteltyjen sanojen määrän moninkertaiseksi. Laajuuttakin tärkeämpi on laatu: käsillä on valioluo-kan tieteellinen monumentti, johon on koottu sukupolvien ponnistusten parhaat tulokset ja jonka arvo varmaan pysyy va-kaana pitkälti tutkimuksen hetkellisistä kurssinheilahduksista riippumatta. Unka-rin sanavarojen kokonaiskatselmuksena »A magyar szókészlet finnugor elemei» ja »A magyar nyelv történeti-etimologiai szótára» yhdessä muodostavat ainoalaa-tuisen parin, jollaisesta mikä tahansa kieliyhteisö voisi ylpeillä ja josta suoma-laiset kielisukulaisina ja käsiteltyjen il-mausvarojen kaukaisina osakkaina tuntevat aivan erityistä iloa.

Terho Iikonen